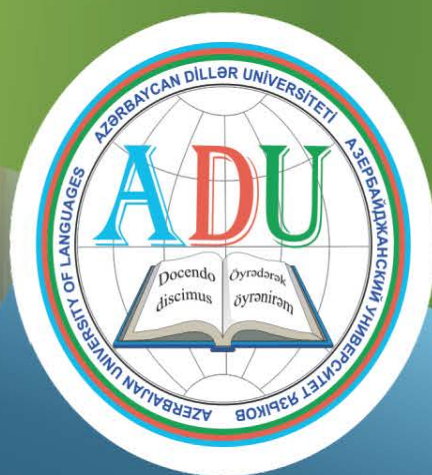

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

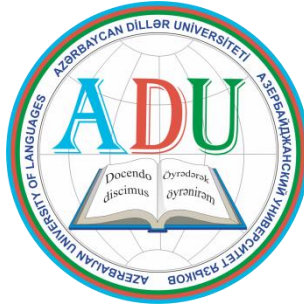
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

XII CİLD	Nº 2	2022
VOL XII	Nº 2	2022
TOM XII	Nº 2	2022

ISSN 2518-7538

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

XII CİLD, № 2, 2022

VOL XII, № 2, 2022

TOM XII, № 2, 2022

Jurnal

2005-ci ildən 3 aydan bir çıxır

“Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə uyğun olaraq 16 may 2005-ci il tarixdə № 1105-A1-419 nömrə ilə Ədliyyə Nazirliyində uqota alınmışdır.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin
30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol № 10 R)
dövri elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir.*

REDAKSIYA HEYƏTİ

DİLÇİLİK:

fil.e.d., prof. Məmmədov Azad
fil.e.d., prof. Vəliyeva Nigar
fil.e.d., prof. Cahangirov Fikrət
fil.e.d. Sadıqova Gülnarə
fil.f.d., dos. Qəribova Jalə
fil.e.d., dos. İbrahim Ülfət
fil.e.d., dos. Cəfərova Kəmalə
fil.f.d., dos. Əhmədov Fazil
fil.e.d., dos. Yusifov Elxan
fil.f.d., dos. Müslümova Günay

ƏDƏBİYYAT:

fil.e.d., prof. Xəlilli Şahin
fil.f.d., dos. Abdullayeva Yeganə
fil.f.d., dos. Məmmədova Samirə

PEDAQOGİKA/ METODİKA:

ped.f.d., dos. Şirəliyev Əmrəli
ped.f.d., dos. İmanova Sevda
ped.f.d. Kazdal Vəfa

BEYNƏLXALQ MƏSLƏHƏTÇİLƏR:

fil.e.d., prof. Kövecses Zoltan – Etvas Lorand
Universiteti, Macarıstan, Budapeşt
fil.e.d., prof. Levandovska Barbara – Konin
Dövlət Təbii Elmlər Universiteti, Polşa, Varşava
fil.e.d., prof. Miljković Emma – Belqrad
Universiteti, Serbiya
Peart İan – “Visions of Azerbaijan” jurnalı, Böyük
Britaniya, Vulverhempton
fil.e.d., prof. Vorobyova Olqa – Kiyev Milli
Dilçilik Universiteti, Ukrayna, Kiyev
Dr. Svetlana Kurtes – Madeira Universiteti,
Portuqaliya
fil.e.d., prof. Həşimov Elçin – Moskva Dövlət
Pedaqoji Universiteti, Rusiya, Samara
fil.e.d., prof. İga Mariya Lehman – İctimai Elmlər
Universiteti, Polşa, Varşava
Dr. İosefina Blazsani-Batto – ADU-nun Rumin
Dili və Mədəniyyəti mərkəzinin direktoru,
Rumıniya
fil.e.d., prof. Markovic Ljiljana – Belqrad
Universiteti, Serbiya, Belqrad

Baş redaktor:

Baş redaktorun müavini:

Məsul redaktor:

Korrektor:

fil.e.d., prof. Zeynalova Sevinc,
fil.e.d., prof. Əliyeva Həmidə,
fil.f.d., dos. Allahverdiyeva Aytən,
Aslanova Xatirə

EDITORIAL BOARD

LANGUAGE:

Mammadov Azad, *D.Sc., professor*,
Valiyeva Nigar, *D.Sc., professor*,
Cahangirov Fikrat, *D.Sc., professor*,
Sadigova Gulnara, *D.Sc., professor*,
Garibova Jala, *PhD, associate professor*,
İbrahim Ulfat, *PhD, associate professor*,
Cafarova Kamala, *PhD, associate professor*,
Ahmedov Fazil, *PhD, associate professor*,
Yusifov Elxan, *PhD, associate professor*,
Muslumova Gunay, *PhD, associate professor*,

LITERATURE:

Khalilli Shahin, *D.Sc., professor*,
Abdullayeva Yegana, *PhD, associate professor*,
Mammadova Samira, *PhD, associate professor*,

PEDAGOGY/ METHODS OF TEACHING:

Shiraliyev Amrali, *PhD, associate professor*,
İmanova Sevda, *PhD, associate professor*,
Kazdal Vafa, *PhD, associate professor*

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD:

Zoltan Kövecses, *PhD, DLitt, Professor*, Eötvös
Lorand University, Hungary, Budapest
Barbara Levandovska, *D.Sc., professor*, Konin State
University of Applied Sciences, Poland, Warsaw
Emma Mijikovich, *D.Sc., professor*, Belgrade
University, Serbia, Belgrade
Ian Peart, *Visions of Azerbaijan magazine*,
United Kingdom, Wolverhampton
Olqa Vorobyeva, *D.Sc., professor*, Kyiv National
Linguistic University, The Ukraine, Kyiv
Dr. Kurtes Svetlana, University of Madeira,
Portugal
Elchin Gashimov, *DSc., professor*, Moscow City
University – Samara Branch, Samara
Iga Maria Lehman, *PhD, Associate Professor*,
University of Social Sciences, Poland
Iosefina Blazsani-Batto, *Associate Professor*,
Director of Romanian Language and Culture Center
of Azerbaijan University of Languages, Romania
Ljiljana Markovic, *PhD, professor*, University of
Belgrade, Serbia

Editor – in- chief:
Deputy editor:
Managing editor:
Proofreader:

Zeynalova Sevinj, *D.Sc., professor*,
Aliyeva Hamida, *D.Sc., professor*
Allahverdiyeva Ayten, *PhD, associate professor*,
Aslanova Khatira

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Мамедов Азад, *д.ф.н., проф.*
Велиева Нигяр, *д.ф.н., проф.*
Джахангиров Фикрат, *д.ф.н., проф.*
Садыгова Гюльнара, *д.ф.н.*
Гарибова Жаля, *к.фил.н., доц.*
Ибрагим Ульфат, *к.фил.н., доц.*
Джафарова Камалы, *к.фил.н., доц.*
Ахмедов Фазил, *д.фил.ф., доц.*
Юсифов Ельхан, *к.фил.н., доц.*
Муслумова Гюнай, *к.фил.н., доц.*

ЛИТЕРАТУРА:

Халилли Шахин, *д.ф.н., проф.*
Абдуллаева Йегана, *к.фил.н., доц.*
Мамедова Самира, *к.фил.н., доц.*

МЕТОДИКА/МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЕ:

Ширалиев Амралы, *к.пед.н., доц.*
Иманова Севда, *к.пед.н., доц.*
Каздал Вафа, *к.пед.н., доц.*

ЗАРУБЕЖНЫЕ КОНСУЛЬТАНТЫ:

Золтан Кевечес, *д.ф.н., проф.*, университет
Этвас Лоранд, Будапешт
Левандовски Барбара, *проф.*
Государственный университет прикладных
наук в Конине, Польша
Милкович Эмма, *проф.* Белградский
университет, Сербия
Пэарт Иан, *редактор журнала* “Visions of
Azerbaijan” Великобритания, Вулверхемптон
Воробьева Ольга, *проф.*, Киевский
национальный лингвистический университет,
Украина
Др. Светлана Куртес, Университет Мадейра,
Португалия
Гашимов Эльчин, *д.ф.н., проф.*, Московский
государственный педагогический университет
(Самарский филиал), Самара
Ига Мария Лехман, *д.ф.н., проф.*,
Университет общественных наук, Польша
Dr. Йосефина Блазани-Батто, директор
Центра румынского языка и культуры, Румыния
Лжилжана Маркович, *д.ф.н., проф.*,
Белградский Университет, Сербия

Главный редактор:
Заместитель главного редактора:
Ответственный секретарь:
Корректор:

Зейналова Севиндж – *д.ф.н., проф.*,
Алиева Гамида – *д.ф.н., проф.*,
Аллахвердиева Айтен – *к.фил.н., доц.*,
Асланова Хатира

UOT 811.11

Əminə Səfərzadə

Azərbaycan Dillər Universiteti

amina.safarzade@mail.ru

SÖZ SIRASI VƏ CÜMLƏ VURĞUSU CÜMLƏNİN MƏNASINI FORMALAŞDIRAN SUPRASEQMENT VAHİDLƏR KİMİ

Açar sözlər: *seqment, supraseqment, nitq axını, söz sırası, cümlə vurğusu*

Key words: *segmental, suprasegmental, speech flow, word order, sentence stress*

Ключевые слова: *сегментный, супraseгментный, речевой поток, порядок слов, фразовое ударение*

Nitq axını təkcə seqment vahidlərinin birləşməsindən ibarət deyildir. O, seqment və seqment olmayan (supraseqment) vahidlərin birləşməsindən ibarətdir [3, s. 82].

Dilçilikdə supraseqment dil vahidləri (latınca *supra* – yuxarı, *segmentum* – seqment) qeyri-xətti dil vahidləridir. Onların dilin xətti, seqment vahidlərindən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, nitq axınının ardıcıl xətti bölünməsi prosesində fərqlənən dilin seqment vahidlərindən ayrı olaraq özbaşına mövcud ola bilməzlər. Supraseqment dil vahidləri dilin maddi qabıqlarını səciyyələndirmək və müəyyən etmək üçün onların üzərinə qoyulur. Söz sırası və cümlə vurğusu supraseqment vahidlər hesab edilir.

İngilis dilində, cümlənin hər bir üzvünün sintaktik ifadə üsulu, digər sözlərlə əlaqəsi və cümlə növü ilə müəyyən edilən ümumi bir yeri var. İngilis dilində cümlədə sabit söz sırası var. Bu onunla izah olunur ki, dildə çox az sayda qrammatik sonluq və söz düzəldici şəkilçilər var. Sözü cümlədəki funksiyası onun cümlədəki yeri ilə müəyyən edilir. Ancaq bəzən söz sırası qeyri-müəyyən təyin edilmiş xüsusiyyətə malik olur.

Bu və ya digər söz sırasının seçilməsi çox vaxt kontekstin semantikasını, kommunikativ-praqmatik xüsusiyyətləri və konkret cümlənin kommunikativ tapşırığı ilə müəyyən edilir. İnversiyaya səbəb olan amillər arasında cümlənin emosional mənası, kontrastiv vurğulanma və s. qeyd etmək olar.

Cümlədə onu təşkil edən söz və söz birləşmələri sırasının dəyişdirilməsi nəticəsində qrammatik tip də dəyişir; yeri dəyişdirilmiş element diqqəti daha çox cəlb edir, xüsusi psixoloji və üslubi çalarlığa malik olur. Danışqı zamanı cümlənin aktuallaşması kimi başa düşülən bu hadisə iki üsulla həya-

ta keçirilir: söz sırasının dəyişdirilməsi yolu ilə və məntiqi vurğu ilə. Söz sırası həm kommunikativ mexanizmin qrammatik kateqoriyasının (nəqlətmə, sual, çağırış), həm də kommunikativ məqsədin qrammatik kateqoriyasının ifadə üsullarından biri kimi çıxış edir. Cümlənin qrammatik cəhətdən qurulması aspektində söz sırası “sintaktik münasibətlərin müşayiətçisi elementi”dir. Bu mənada söz sırasına “qrammatik” üsullardan biri kimi baxılır. Söyləmədə söz sırası aktualaşdırmanın ifadə vasitəsi ola bilər [1, s. 163].

Nitqin törəməsi və qavranılması zamanı mühüm yer tutan, nitqin optimallığını artıran, mətn pragmatikasına xidmət edən inversiya cümlədə sözlərin neytral düzülüşünə qarşı dayanır. Müəllif intensiyası və mətn pragmatikası mətnin əsasında dayanır. Müəllifin fikrinin incəliklərini təsirli şəkildə ifadə texnikalarından biri kimi inversiyanın öyrənilməsi mətn sintaksisinin mühüm aktı kimi ciddi dəyərə malikdir [2, s. 3].

Dilin öz istifadəçiləri üçün yerinə yetirməli olduğu funksiyalar arasında ənənəvi olaraq təklif xarakterli məlumatların ötürülməsi əsas hesab olunur. Aydın ki, burada söz sırası əsas rol oynayır [5, s. 9].

Cümlədəki sözlərin düzgün yerləşdirilməsinin əsasında informasiyanın ötürülməsinin dəqiqliyi, onun müəyyən şəkildə səslənməsi, dilin qrammatik normalarına riayət olunması, informasiyanın verilmiş istiqamətdə dinləyən tərəfindən nəzərdən keçirilməsi, eləcə də hər bir sonrakı fikrin əvvəlkindən irəli gəlməsi durur.

Söz sırasının dəyişməsinin nəticəsini aşağıdakı nümunənin üzərində tədqiq edək:

Kevin: I want to travel somewhere cold this year.

Robert: Have you thought of travelling to Alaska?

Kevin: (1) No, I hadn't considered Alaska actually.

(2) No, Alaska I hadn't considered actually.

Burada Kevinin cavabının birinci variantında tema *I* əvəzliyi, ikinci variantında isə *Alaska* sözüdür. Kevinin dediklərini başa düşmək üçün Robert nitqi təşkil edən segmentləri və onların deyilmə ardıcılığını müəyyən etməlidir. Məlumatın formalaşmasına həmçinin ton yüksəkliyinin dəyişiklikləri, yəni cümlənin prosodiyası da güclü təsir göstərir. Kevinin cavabının ikinci variantında *Alaska* sözündə əlavə vurğu məlumatın necə şərh edilməsinə təsir edir. İkinci cavabı “Ah, sən Alaskanı qeyd edirsən, bu xüsusi yerə gəldikdə...” kimi parafraz etmək olar. Digər tərəfdən birinci cavabda Kevin suala cavab vermək üçün gizli perspektiv seçib.

H.Tokizaki qeyd edir ki, söz sırası vurğunun yerini deyil, vurğunun yeri söz sırasını müəyyən edir [6, s. 196].

İngilis dilində vurğu sözlər ardıcılığını vahid bütövlükdə birləşdirmək və nitq axınının bir hecasını digərlərinin fonunda vurğulamaq üçün vacib bir vasitədir. Cümlə vurğusu cümlədə sözlərin vurğulanmasıdır. Cümlə vurğusu nitqi təşkil edir, cümlənin ritmik quruluş təməli rolunu oynayır, cümlənin semantik mərkəzini vurğulayır, müxtəlif modal-emosional məna çalarları ifadə edir, eyni tərkibdən ibarət cümlələri məna cəhətdən fərqləndirir və s. Beləliklə, cümlə vurğusu cümlənin mənasını formalaşdırır.

Məsələn:

They don't give their invitations to anybody.

ðei 'dəunt 'gɪv ðeər ,ɪnvɪ'teɪʃnz tu `enibədi ||

(Onlar heç kimə dəvətnamələrini vermirlər)

ðei 'dəunt 'gɪv ðeər ,ɪnvɪ'teɪʃnz tu `enibədi ||

(Onlar hamıya dəvətnamələrini vermirlər)

Must we dance as she shows?

'mʌst wi 'dɑːns əz ʃi ʃəʊz ||

(maraq ifadə edir)

'mʌst wi dɑːns əz ʃi ʃəʊz ||

(narazılıq bildirir)

Cümlə vurğusunun funksiyası cümləni müəyyən məzmunla müvafiq formada təşkil etməkdən ibarətdir. Cümlə vurğusu nitq axını zamanı morfemləri və sözləri məzmunla müvafiq formada həm inteqrasiya, həm də differensiasiya etməklə sintaqm və cümlələrin təşkiledici rolunu oynayır və onların ritmo-melodik cəhətdən formalaşmasına xidmət edir [4, s. 63].

Məsələn:

Girls that draw beautifully sit in the front rows.

'gɜːlz ðæt 'drɔː ,bjʊːtɪfli | 'sɪt ɪn ðə ˌfrʌnt rəʊz ||

(Gözəl rəsm çəkən qızlar ön sıralarda otururlar)

'gɜːlz ðæt ,drɔː | 'bjʊːtɪfli 'sɪt ɪn ðə ˌfrʌnt rəʊz ||

(Rəsm çəkən qızlar ön cərgələrdə gözəl otururlar)

Fikrin ifadəsi nitqin seqment və supraseqment vahidləri ilə həyata keçirilir. Cümlə danışan tərəfindən nitq prosesində konkret, situasiya ilə bağlı ifadə kimi əmələ gəlir. Nitqdə hər bir incə məna supraseqment vahidlər olan söz sırası və cümlə vurğusunun fəaliyyətində aşkar olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov, A.A. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri / A.A.Axundov, S.Babayev, F.H.Zeynalov. – Bakı: BDU, – 1996. – 252 s.

2. Mehdiyev, K.Ə. İngilis və azərbaycan dillərində inversiya: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2018. – 29 s.
3. Zeynalov, F.H. Vurğu və onun ingilis dilində bəzi fonetik hadisələrlə əlaqəsi // – Bakı: M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunun Elmi Əsərləri, – 1974. Seriya XII, №1, – s. 81-87.
4. Zeynalov, F.H. Müasir İngilis və Azərbaycan dillərində cümlə vurğusunun digər fonetik vasitələr ilə vəhdəti // – Bakı: M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunun Elmi Əsərləri, – 1974. Seriya XII, №3, – s. 62-68.
5. Downing, P.A. Word order in discourse: By way of introduction // – Amsterdam/Philadelphia: Word order in discourse, – 1995. – pp. 1-27.
6. Tokizaki, H. Word stress, pitch accent, and word order typology with special reference to Altaic // Cambridge: The study of word stress and accent: theories, methods and data. – 2019. – pp. 187-223.

Amina Safarzade

Summary

Word order and sentence stress as suprasegmental units that form the meaning of the sentence

The expression of thought is carried out by segmental and suprasegmental units of the language. The sentence is formed by the speaker in the process of speech as a specific, situational expression. Each subtle meaning in speech is revealed in the activity of word order and sentence stress, which are suprasegmental units of the language.

Inversion occupies an important place in the formation and perception of speech. It increases the optimality of speech, serves the pragmatics of the text and opposes the neutral arrangement of words in a sentence.

Sentence stress organizes speech, plays the role of the rhythmic structure of a sentence, emphasizes the semantic center of a sentence, expresses different shades of modal-emotional meaning, distinguishes sentences with identical components, etc.

Thus, word order and sentence stress serve to form the meaning of the sentence.

Амина Сафарзаде

Резюме

Порядок слов и фразовое ударение как суперсегментные единицы, формирующие значение предложения

Выражение мысли осуществляется сегментными и суперсегментными единицами языка. Предложение формируется говорящим в процессе речи как конкретное, ситуативное выражение. Каждое тонкое значение в речи раскры-

вается в деятельности порядка слов и фразового ударения предложения, которые являются суперсегментными единицами языка.

Инверсия занимает важное место при образовании и восприятии речи. Она повышает оптимальность речи, служит прагматике текста и противостоит нейтральному расположению слов в предложении.

Фразовое ударение организует речь, играет роль ритмической структуры предложения, подчеркивает смысловой центр предложения, выражает разные оттенки модально-эмоционального значения, различает предложения с одинаковыми компонентами и т. д.

Таким образом, порядок слов и фразовое ударение служат формированию смысла предложения.

Rəyçi: f.e.d., dos. A.Bayramova

Redaksiyaya daxil olma: 01.04.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 15.05.2022

Çapa qəbul olunma: 30.05.2022